

РЕЦЕНЗИЯ

От: проф. Александър Асенов Панов д. н.
Институт за литература при Българската академия на науките
Научна специалност – 2.1. Филология, Теория и история на литературата

Относно: дисертационен труд за присъждане на научна степен „доктор на науките“
по научна специалност 2.1. *Филология* в Нов български университет.

Автор на дисертационния труд: *Морис Наме Фадел*, Доцент, д-р, Нов български университет

Тема на дисертационния труд: Детективи, разузнавачи, Студена война:
криминалната и шпионската литература в
сравнителна перспектива

Основание за представяне на рецензията: участие в състава на научното жури по защита на дисертационния труд съгласно Заповед № 3-РК-152/01.03.2022 на Ректора на НБУ.

1. Информация за дисертанта

Дисертантът е представил за обсъждане дисертационния си труд в Департамент „Нова българистика“ на НБУ съгласно чл. 39 от ППЗРАСРБ. Разкриването на процедурата по защита на дисертационния труд е извършено на основание решение на АС № 06/22.02.2022 г.

- *Кратка биографична справка*

Доц. д-р Морис Фадел е роден на 16. 05. 1973 в гр. София. През 1991 г. завършва 32 ЕСПУ с изучаване на руски език „Св. Климент Охридски“, а през 1996 г. получава магистърска степен по специалността „Българска филология“ в СУ „Св. Климент Охридски“. Придобива и втора магистърска степен по философия през 2000 г. отново в СУ „Св. Климент Охридски“. През 2002 г. получава научната и образователна степен „доктор“ по 05.04.01 „Теория и история на литературата“ в Института за литература при БАН. Тема на дисертацията: *История и интерпретация във възгледите на Пол де Ман.*

- *Заемани академични и други длъжности до момента (вкл. длъжности извън ВУ или научна организация).*

2020 – досега. Ръководител на департамент „Нова българистика“, Нов български университет, София, 1618, ул. „Монтевидео 21“, ст. 211, 2 корпус на НБУ, тел. 02/ 8110132,

2010 – досега. Доцент по теория и история на литературата в департамент „Нова българистика“, Нов български университет;

2005 – досега. Редактор на вестник „Университетски дневник“;

2012 – 2020. Програмен директор на департамент „Нова българистика“;

2005 – 2010. Главен асистент в департамент “Нова българистика”, Нов български университет. Директор на бакалавърска програма „Език и литература“;

2004 – 2005. Научен сърудник в Института за литература при БАН;

2002 – 2004. Литературовед в Института за литература при БАН.

Обща характеристика на представения дисертационен труд

- *Структура, обем*

Дисертационният труд „Детективи, разузнавачи, Студена война: криминалната и шпионската литература в сравнителна перспектива“, представен от доц. д-р Морис Фадел, обема 192 печатни страници и се състои от четири основни съдържателни части, а именно: Първа част - Класическата криминална литература; Втора част - Около един несъстоял се жанр; Трета част - Успешните разкази на комунизма; Четвърта част - Ирония и идеология. Всяка от частите интерпретира отделен аспект от общата тема на дисертацията. Изключение прави само първата част, която не е свързана пряко с литературноисторическите процеси в България, но е необходима за изясняване на основните теоретически и методологически понятия, използвани при анализа на изследваните литературни явления у нас.

- *Оценка за: актуалността на темата; целта; задачите; обекта; предмета; основната теза на дисертационния труд*

По принцип литературноисторическите изследвания са актуални главно с опита си да осветлят по-задълбочено и по адекватно развитието на художествените процеси. Темата за Студената война, отразила се на литературното развитие, освен това е актуална и заради факта, че българското общество и до момента все още не успяло да преодолее

всички последствия от този глобален идеологически сблъсък, формирал до голяма степен убежденията, нагласите, ценностите и поведенческите модели на българската менталност. За съжаление, актуалността на темата беше потвърдена в последните седмици и от факта, че тези ментални нагласи доведоха до завръщане на конфронтацията в Европа и света. Затова задълбоченото разбиране на културните механизми, по които се формира идеологията има извънредно голямо значение в наши дни.

Основният обект на изследване е развитието на криминалния и разузнаваческо-приключенския жанр в България. Този процес е характерен преди всичко за литературата след 1944 г. и затова основното внимание е насочено към изследване на художествения процес по време на социалистическия период.

Първа част обаче се концентрира върху представянето на класическата криминална литература. Това е необходимо, защото основните характеристики на жанра, връзката му с модерността и пазара, отношенията му с основните литературноисторически процеси от края на 19. и началото на 20. век, някои общи характеристики на изображения в криминалната литература свят, както и на образа на детектива като структурен център на литературното произведение от този тип, трябва да бъдат предварително изяснени, за да може да се използват като инструменти за анализ и интерпретация при осветляване на литературноисторическите процеси в България, които са основен предмет на изследването.

Авторът защитава тезата, че жанрът на криминалната литература се поражда от нуждата за осмисляне на процесите, протичащи в установяването на модерността като икономически, институционален, идеологически и ценностен принцип за организация на обществените отношения. Редица от характерните признаци на модерността като пътуването, технологиите и триумфът на рационалността намират отражението си в произведенията на класическата криминална литература. В същото време обаче нейната поява и развитие представляват литературноисторически парадокс, доколкото рязко се разграничават от процесите, протичащи в останалите жанрове на модерната словесност. За разлика от нея, криминалната литература предпочита да съхрани класическия сюжет, който съдържа ясно въздействено послание, не се дистанцира от пазара и вниманието на публиката, но в същото време не се поддава на изкушението да се превърне в масова култура, оставайки по средата между елитарната и ниската литература.

Що се отнася до произхода на жанра, авторът смята, че той има два източника. Първият е представен от англосаксонската традиция, която старателно се стреми да

разруши традиционния модел за естетическо въздействие посредством идентификация на читателя с описвания от произведението свят и да го замени с чисто рационалното решаване на загадки. В тази връзка бих препоръчал един важен източник, който не е взет предвид от автора, но който би бил много полезен за изясняване ролята на загадката при формиране на менталните нагласи. Става дума за прословутата книга на Андре Жолес „Простите форми“ (Jolles, Andre. *Die Einfachen Formen*. Halle, Saale, 1956, съответно френският и английският преводи са: *Formes simples* и *Simple forms*). Вторият източник е представен основно от френскоезичната литература, при която отгласването от естетическото въздействие не е толкова радикално и се прави опит за съвместяване на рационалното с чувствено-идентификационното, въпреки че все пак именно рационалното остава водещо.

Както вече казахме, основната причина за пораждаване на криминалната литература се търси в преодоляване противоречията на модерността. Ето защо при изграждане образа на детектива, основния стожер, около който се строи конструкцията на романа, се появяват и някои предмодерни моменти, какъвто е например категоричният императив за постигане на справедливост, което се противопоставя на тенденцията модерният човек да се превърне в машина, управлявана от институциите. Струва ми се, че на този момент би трябвало да се отдели повече внимание, защото това е важен проблем, обясняващ до голяма степен антропологическите корени за поява на явлението. Много важен е засегнатият от автора мотив, че детективът в някакъв степен може би намира своите културноисторически корени в образи като Дон Кихот, т.е. самотният пазител на справедливостта, противопоставящ се на механизмираната бюрократична машина на модерните общества. За съжаление тази много евристична догатка не е развита в пълния ѝ възможен обем.

Що се отнася до основните характеристики на централния образ, то те са посочени изчерпателно – неговата странност и самотност, асексуалността му, меланхолията, иронията, а не на последно място и своеобразната му изключеност от нормалния поток на битието – детективът става активен само в моментите, когато на хоризонта се появява поредната логическа загадка за разрешаване.

Интересен акцент в очертаване основната характеристика на жанра са обвързването му с буквата – както в буквалния, така и в метафоричния смисъл на понятието. Буквата се явява като алегория на своеобразната абстрактност на жанра, при който има фигура, но трудно може да се говори за образ, репрезентиращ реалността. Тази идея авторът заимства от теорията на Пол де Ман, чието творчество познава добре, доколкото тази

теория е тема на предишната му дисертация. В контекста на изследването тя показва един висок евристичен потенциал, но и тук бих пожелал една малко по-разгърната разработка особено при изясняване специфичните отношения между понятията фигура и образ.

Друг също интересен акцент е мотивът за Ориента като специфичен топос в света на криминалния роман. Но и тук преобладават повече констатациите, отколкото обясненията. Поне на мен би ми било интересно да разбере скрития символичен смисъл на мотива за Ориента именно в криминалната литература, доколкото този мотив е общо място в художествената дейност на епохата – като се започне от предромантизма и романтизма, мине се през своеобразната поезия на Бодлер (неколкократно споменаван в дисертацията), символизма и импресионизма.

Има обаче един момент, на който искам да обърна специално внимание. Става дума за втория етап от развитието на криминалния жанр, представен от специфичното явление „черен роман“, или noir, според френското му название. Авторът на няколко пъти посочва основни разлики на това явление с класическия роман-загадка, в чийто център е поставен детективът, докато в центъра на черния роман стои по-скоро престъпникът с неговите мотиви и психология. Тук определено би било добре да има едно по-подробно представяне, доколкото в следващите части и особено при анализа на Богомил Райнов, авторът отбелязва, че неговата проза е силно повлияна от noir'а.

Втората част на труда е посветена на опитите в България да се пише криминален роман. По това време това е познато у нас явление, но предимно чрез преводи от английски и френски. През 1947 година обаче излиза и първата оригинално българска книга, издържана в традициите на жанра – романът „Синият залез“ от младия, тогава, но вдъхващ оправдани надежди писател Павел Вежинов. Критиката е подготвена за това, което личи от сравнително доброто познаване основните характеристики на жанра, но въпреки това не приема добре този първи опит. Възраженията са, както може да се очаква, мотивирани идеологически. И основната причина за тази негативна нагласа се намира не в пределите на художественото, а по-скоро в теорията за същността на социалистическата държава. Авторът на дисертацията подробно изследва Лениновата книга „Държавата и революцията“, както и всички следващи от нейните основни тези юридически документи на социалистическото право. Основната идея на ленинизма се състои в това, че в социалистическото общество няма икономическа основа за възникване на престъпления и затова превантивните функции на държавата постепенно трябва да отмрат. На практика Лениновата идея е една предпомедрна утопия за връщане към саморегулиращи се общности, които сами предотвратяват възможните

престъпления сред своите членове. Този механизъм е възможен само в едни сравнително малки общности, но е напълно неадекватен за едно регулирано от институци общество. И затова на практика тази теория довежда не до предотвратяване на престъпленията, а до узаконяване на произвола, доносничеството и саморазправите, както съвсем правилно отбелязва авторът.

Идеята да се потърсят основания за развитието на литературните процеси в общия идеологически контекст ми се струва много продуктивна. Това важи за всяка литература, доколкото тя е онзи специфичен обществен инструмент, чиято основна задача е да формира убеждения, чувства, нагласи и препоръчителни модели за поведение. Но за развитието на тоталитарната литература един подобен поглед е абсолютно незаобиколим, доколкото през него най-ясно се вижда как литературата се използва като „колелце и винтче“ в партийната пропаганда. А подробният анализ на Вежиновия роман показва, че книгата не е изградена в съответствие с изискванията на партийността и затова социалистическата литературна институция решително отхвърля подобна посока за развитие. Така се стига до логичния край на опитите за въвеждането на жанра у нас.

Но доколкото той е литература търсена от читателите, все пак се стига до намирането на удобен за режима вариант – извеждането на престъпника извън рамките на „нашето“. Той се оказва или „бивш човек“, представител на все още недоубитата буржоазия, или откровен диверсант, изпратен от враждебни разузнавателни централи да пречи на безоблачното развитие на социалистическата революция. А ако случайно някой „наш“ се изкуши да извърши престъпление, то той сам се осъзнава и се превъзпитавя, превръщайки се в работник. Така естественият ход на партийно направлявания литературен процес стига до единствения възможен изход, гарантиращ едновременно читателски успех, което е важно за партийната пропаганда, защото повече хора ще бъдат обект на „облъчване“ с „правилни“ идеологически ценности, от една страна, а от друга – изнасяне на престъплението извън сферата на криминалното и отправяща го в полето на политическото. Така се появява идеята за „разузнавателно-приключенския роман“, който е вариант на познатия на Запад шпионски роман, но под друго име. А името е сменено, защото „шпиони“ могат да са само враговете, докато „нашите“ са „разузнавачи“.

Третата част е посветена именно на този успешен проект на партийно дирижирания социалистически литературен процес. В центъра на вниманието са двамата най-ярки представители на жанра: Андрей Гуляшки с поредицата романи за Авакум Захов и Богомил Райнов с поредицата за Емил Боев. В единия случай става дума за контраразузнаване, доколкото детективът разобличава чужди шпиони у нас, докато в

другия случай се срещаме с разузнавателната практика на българските специални служби в чужбина. Основната теза, защитавана от автора на изследването, е, че в случая с „разузнавателно-приключенския роман“, настъпват някои съществени изменения в структурата на криминалното четиво. Докато в класическия криминален роман разкриването на загатката е мотивирано от универсалната идея за справедливост, то в случая с шпионския роман именно универсалността на справедливостта е поставена под въпрос. Добро е това, което е „наше“, а „зло“ е онова, което идва отвън. Така се оказва, че определението за престъпление се релативизира до крайност – какво трябва да наречем престъпление зависи от нормата, с която го мерим.

Така, твърди авторът на изследването, се стига до една всеобхватна обществена параноя, основанията за които се намират в присъщата на модерността система на надзора, задълбочено анализирана от Мишел Фука. Човекът се чувства непрекъснато наблюдаван, без обаче да знае кой го наблюдава. Но това положение има и още една много съществена последица – на практика се оказва, че няма разлика между представителите на враждуващите централи. Те сякаш играят своя автономна игра, а потърпевши са всички останали, т.е. обикновените хора. Този извод е илюстриран със сравнението между Емил Боев и неговия основен съперник Уилям Сеймур. Оказва се, че на практика Боев е Сеймур. Би било добре обаче доказателството за това да се уплътни и с по-подробен анализ на романа „Денят не си личи по заранта“, в който Боев спасява живота на Сеймур, вместо да се възползва от ситуацията и да се отърве от най-опасния си враг. В този жест се прокрадват, поне според мен, и някои различаващи се от правоверните партийни позиции идеи. Това, впрочем, е забелязано и в цитираната от автора на изследването статия на Инна Пелева „Елегия за Боев, Сеймур и Студената война“.

Последната, четвърта част, на изследването, озаглавена „Ирания и идеология“, анализира основните характеристики на изградения в приключенско-разузнавателния роман образ на света, както и основните характеристики на героя. Посочва се, че той притежава всички основни белези на детектива от класическата криминална литература – саможив самотник меланхолик, който се оживява само когато се сблъсква с поредната трудна загатка. Особен интерес в тази част предизвикват подробните анализи на различните елементи от образа на света, с които героите разузнавачи имат отношение – изграждане образа на враждебния Запад, хотелите, храната, жените. Вниманието съвсем естествено е насочено към поредицата за Емил Боев, чието действие се развива в недостъпния за социалистическия читател Запад. Основната теза на автора е, че Богомил

Райнов съзнателно се стреми да изгради един „домашен“ образ на Запада, показвайки, че „там“ не е по-добре, отколкото „тук“, а в много случаи е дори по-зле. Останалите обекти на анализ – хотелите, храната и жените имат за задача да илюстрират с нагледни примери някои идеологически проблеми на консумативното общество. Така например оказва се, че любимото блюдо на Боев „бифтек с пържени картофи“ е заимствано от едноименната статия на Ролан Барт, описваща тенденциите в развитието на консуматорството. Най-силно се проявява тази тенденция при анализа на отношението на Боев към жените. От една страна то е подчертано мачистко, но от друга страна и жените са показани основно като хищни самки, които агресивно добиват своето от на пръв поглед пасивния и податлив мъж. Това се отнася обаче по-скоро за жените, идентифицирани като продължение на пипалата на „чуждите“. Добре би било да разберем какво мисли авторът на изследването за онзи специален случай, когато жената, макар и описана със стандартните за поредицата външни белези и агресивност, все пак се оказва, че не принадлежи към „техните“, а към „нашите“.

Що се отнася до образа на главния герой, авторът на изследването посочва като негова основна характеристика иронията. Тя е естествено следствие от посочения по-горе постулат, че не съществува универсална представа за доброто и злото и че всичко зависи от нормата, с която го мерим. Анализът е подробен и убедителен, но все пак би било добре да се изведат и следващите от този ироничен подход характеристики на художественото въздействие. В това отношение голяма помощ би оказала теорията на Ханс-Роберт Яус за петте типа идентификации, петата от които е именно ироничната. А и още нещо. Макар и да споменава, че Богомил Райнов изгражда образа на Емил Боев по подобие на Филип Марлоу, мисля, че едно по-детайлно сравнение между стилистиката на Чандлър и тази на Богомил Райнов не би била излишна. Близостта между начините на изразяване се появява при Райнов още в парижкия период на неговото творчество. Само за пример ще приведа един израз от своеобразната му социологико-есеистично-художествена книга „Нощни булеварди“, посветена на проституцията в Париж: „Дансингът беше пуст като душата на хулиган“. Въпреки „правилния“ по „съдържание“ израз, изразяващ идеологическото отношение на комунизма към хулиганството, по „форма“ този израз си е типично Чандлъровски.

В заключение изследването резюмира основните характеристики на приключенско-разузнаваческия роман, такъв, какъвто той се развива у нас. Основната негова характеристика е близостта му с основните постулати на социалистическия реализъм, който този тип литература успява донякъде да възроди по времето, когато той вече е

достатъчно дискредитиран, но в същото време и да го видоизмени. Съпоставяйки западния шпионски роман, представящ един свят в криза, със социалистическия разузнавателно-приключенски роман, защитаващ ценността на Родината, изследването откроява различното отношение на този тип литература към класическото криминале. Докато шпионският роман се отнася подчертано иронично към криминалето, въпреки че използва много от неговите похвати, социалистическият разузнавателно-приключенски роман се отнася не просто иронично, а направо неговитивно към него, разпознавайки го като елемент от вражеската култура на Запада. В края на краищата обаче се оказва, че уж привидно враждуващите жанрове постигат една и съща крайна цел - невярата в реалността, подозрителността към другия, както и към усилията за промяна на живота – наследството на Студената война. Която на всичкото отгоре изглежда, че все още не свършила...

- *Оценка за степента на познаване на научната литература върху изследваната в дисертационния труд проблематика.*

Изследванията, използвани при разработката на темата, се делят на две основни групи. Към първата спадат книгите, посветени на общата теория на класическия криминален роман. Техният брой не е особено голям, но за сметка на това са подбрани само най-стойностните и признати като нормозадаващи трудове в интересуваша ни научна област. Именно поради това бих препоръчал на автора да се позове на оригиналното заглавие на студията на Карло Гинсбург, което е: „*Spie. Radici di un paradigma indiziario*“. In: *Crisi della ragione*, a cura di [Aldo Gargani](#), Torino, Einaudi, 1979, pp. 57–106, а не на английския му превод, защото наистина това е един от най-авторитетните трудове в областта. Освен изследванията, посветени конкретно на теорията на криминалния роман, авторът използва и още множество трудове, анализиращи общата културна и идеологическа ситуация на късната модерност. Само за пример ще посоча цитираните книги на Мишел Фуко и Ролан Барт. Авторът на изследването познава добре материала и е способен да го осмисли и приложи с успех в процеса на анализа.

Към втората група изследвания се отнасят различни трудове, посветени както на конкретното развитие на българската литература, така и някои фундаментални философски и теоретични изследвания, излагащи основните идеологически и юридически принципи на социалистическата държава. Освен това специално внимание е обърнато и на теорията на черния роман, принадлежаща на перото на един от основните герои на изследването, Богомил Райнов, който, както знаем, освен писател е и изявен

теоретик на изкуството. Всичко това помага на автора стабилно да аргументира защитаваните от него тези.

Оценка на получените научни резултати

Основният научен принос на изследването е свързан с изясняването на ролята, която играе разузнавателно-приключенският роман в общия литературен процес от времето на социализма, както и неговото значение за постигане на идеологическите цели на партийната пропаганда в ситуацията на Студената война. Освен това като специфичен научен принос може да се посочи детайлният и аргументиран анализ на конкретните прояви на жанра у нас и преди всичко на двамата основни автори – Андрей Гуляшки и Богомил Райнов. Макар и да съществуват изследвания по въпроса, толкова разгърната и задълбочена интерпретация все още не е правена. Специфичен принос е и прилагането на теорията на Пол де Ман за буквата като характерен белег на нереалния образ на света, създаван от криминалния роман.

Оценка на публикациите по дисертацията

1. Дисертационният труд е публикуван като самостоятелно издание:

Фадел, Морис. *Детективи, разузнавачи, Студена война: криминалната и шпионската литература в сравнителна перспектива.* София, изд. „Нов български университет“, 2021 г.

2. Статии по темата в научни издания:

„Beyond Antropocenrism: Transformations of Criminal Genre in Science Fiction“. В: *Crime Fuction: a Critical Casebook.* Peter Lang / Berlin, 2018, p. 31 – 41.

„Синият залез“ - атаки и прехласвания“. В: *1946*, София, издателство „Кралица Маб“, 2019, с. 404-408

„Девети септември като литературен обект“. В: *9 септември 1944. Литература и политика*, София, Нов български университет, 2015, с. 240 – 246

„Четене и ценности: криминалната литература при социализма“. В: *Литературите на СССР и НРБ: паралелни интерпретации*, София, Кралица Маб, 2013, с. 232 – 247.

3. Участие с доклади на конференции:

2019 *Murder on the Orient Express Beyond Orientalism*, конференция „Captivating Criminality“, Pescara, Italy, 12 – 15 June

2015 *Crime Fiction and Religion*, “25th International Conference on British and American Studies”, Timisoara, 21 – 23 May.

2014 *Beyond Anthropocentrism: Transformations of Criminal Genre in Science Fiction*, конференция “Crime Fiction Here and There and Again”, Gdansk, 11 – 13 September.

2012 *The Case of Crime Fiction: Reading and Values*, конференция “Crime Fiction – Here and There, Now and Then”, Gdansk, 9 – 11 November.

Всички тези публикации спомагат за успешното разпространение на защитаваните от автора на изследването научни идеи.

Оценка на автореферата

Авторефератът е написан професионално, ясно и прегледно представя идеите, съдържащи се в изследването, и може да послужи като отправна точка за всеки, който се интересува от темата.

Заключение

В следствие на гореизложеното напълно убедено подкрепям предложението на доц. д-р Морис Наме Фадел да бъде присъдена научната степен „доктор на науките“.

20. 03. 2022 г.

София

Подпис:

Рецензент: проф. Александър Панов д. н.